

Katholiek reddingswerk

Ontstaan van de curatieve zorgverlening aan katholieke alcoholverslaafden in Nederland

Chris Dols

Abstract Behandeling en preventie van verslaving was tot ver in de afgelopen eeuw georganiseerd op confessionele grondslag. Aan het begin ervan telden katholieke en protestants-christelijke drankbestrijdingsorganisaties honderdduizenden leden, naast natuurlijk de op socialistisch-ideologische gebaseerde ‘Blauwe knoop’. De samenleving deconfessionaliseerde echter en aan het eind van de eeuw had de katholieke drankbestrijdingsorganisatie Sobriëtas nog maar zo weinig leden over, dat men besloot de vereniging op te heffen. Maar er bleef wel een stichting, met vooral een fondsbeherende taak. Die viert nu dat het precies honderd jaar geleden is dat in het Limburgse Heer het eerste verpleeghuis voor katholieke drankzuchtigen werd gesticht. Dit reddingswerk voor verslaafden wordt beschreven in deze bijdrage.

Welk een edele taak aan de redding der drinkers mee te werken! Laten wij hen niet aan hun lot over; tot zij verloren zijn, houden wij hen terug, spreken wij met hen, zoeken wij hun de oogen te openen (Haw, 1912).

Inleiding

Het is precies honderd jaar geleden dat de basis werd gelegd voor de ontwikkeling van de curatieve zorgverlening aan katholieke alcoholverslaafden. Een hoogtepunt in de weliswaar verzuilde maar krachtige

drankbestrijdingsbeweging. Met de vraag: ‘Wie doet er nog aan alcoholzorg?’, stelde een aantal onderzoekers in 1995 de afname van zorg aan alcoholverslaafden (in vergelijking met die aan drugsverslaafden) aan de kaak (Van der Staak, Schippes & Hoogduin, 1995). Buiten de categorale zorg, in de algemene gezondheidszorg en de GGZ, werd aan alcoholproblematiek al helemaal weinig gedaan. Inmiddels is daar wel verbetering in aangebracht, maar er is nog steeds veel onbehandelde alcoholproblematiek. Naast beperkte zorg is als gevolg van financiële druk en tijdsdruk ook een verzakelijking van de zorgverlening aan alcoholisten ontstaan. De levensbeschouwelijke inbedding van de zorg is sterk verminderd en hierdoor tevens de aandacht voor levensbeschouwelijke zingeving. Dit is overigens ook een gevolg van deconfessionalisering.

Een eeuw geleden ging levensbeschouwelijke zingeving binnen de zorgverlening aan alcoholverslaafden een steeds grotere rol spelen. Met name bij katholieken was dit goed zichtbaar. De vragen die toentertijd centraal stonden en vandaag de dag niet meer zozeer, luiden: wat zijn de dieper liggende redenen om zorg en hulp aan alcoholverslaafden te verlenen en hoe ver gaan we in het geven van deze zorg? Hoe kunnen christelijke geloofsthema's helpen bij hulp en herstel?

In deze bijdrage wordt de schijnwerper gericht op het ontstaan van dit ‘katholieke reddingswerk’. We willen daarmee ook het belang van het ‘verloren’ aspect van levensbeschouwelijke zingeving voor de huidige (alcohol)verslavingszorg belichten. De eerste paragraaf gaat over negentiende-eeuwse opvattingen over dronkenschap en over het ontstaan van de moderne, georganiseerde drankbestrijding in Nederland. In de tweede paragraaf wordt het ontstaan en het karakter van de katholieke drankbestrijding onder de loep genomen,

Chris Dols (✉)

C. Dols studeert geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, met als specialisatie de negentiende- en twintigste-eeuwse geschiedenis van het Nederlands katholicisme. E-mail: chrisdols@hotmail.com.

evenals de rol die levensbeschouwelijke zingeving speelde. Het accent zal liggen op de preventieve strijd tegen het alcoholisme. Het ontstaan van de curatieve vorm van katholieke drankbestrijding en de rol die zingeving daarbij speelde, wordt toegelicht in de derde paragraaf.

Alcoholisme als maatschappelijk probleem

Vanaf 1875 kwam in Nederland een grootschalig industrialisatieproces op gang. Dit proces bracht verregaande veranderingen teweeg. Urbanisatie en het ontstaan van een stedelijk proletariaat vervingen oude en vertrouwde structuren. Een nieuw mens- en wereldbeeld ontstond. Bij velen leefde de vrees voor de negatieve gevolgen die deze nieuwe orde met zich meebracht. Een van de negatieve gevolgen was de escalatie van de drankproblematiek, die in de loop van de negentiende eeuw steeds meer om ingrijpen ging vragen. Vanaf 1850 nam het alcoholgebruik zienderogen toe. Waar de consumptie van alcoholhoudende dranken omstreeks 1850 nog circa 4,5 liter pure alcohol per hoofd van de bevolking bedroeg, was dit omstreeks 1880 opgelopen tot 7 liter. Alcoholische dranken waren door machinale productie goedkoop geworden, goedkoper nog dan koffie, en een toename van het aantal verkooppunten zorgde voor een grotere verkrijgbaarheid. Het drinken van water was niet zonder risico. Op veel plekken was het putwater zo verontreinigd dat het ondrinkbaar was door ziektekiemen.

Naarmate de industrialisatie zich in Nederland verder voltrok, werden de drankproblemen vooral in de geïndustrialiseerde gebieden nijpender. Met de verpaupering, die onder meer het gevolg was van slechte werk- en leefomstandigheden, ontstond het zogenaamde ‘probleemdrinken’ ofwel ‘ellende-alcoholisme’. De vermaarde historicus Jan Romein beschrijft dit als volgt: ‘Dan ziet men (...) de arbeider vervuild, bestoven, half versuft van vermoeidheid en het lawaai uit de bedompte werkplaats komen, zijn loon in ontvangst nemen (...). Dan begrijpt men, hoe hij ’s zaterdags een kwart van zijn weekgeld verzoop en ’s zondags soms zich weer bedronk om de rest van de week, noodgedwongen, nuchter te blijven. Dan ziet men hoe zijn vrouw hem uren later, aarzelend of kordaat al naar haar aard, kwam ophalen en hem laveloos meezeulde naar een woning die niets bood dat hem met zijn gewoonten had doen breken’ (Van der Stel, 1995). Hoewel deze beschrijving misschien karikaturaal en generaliserend is, zorgde overmatig drankgebruik wel regelmatig voor problemen (Van der Stel, 1995).

Buitensporig alcoholgebruik leidde bij arbeiders eerder tot problemen dan bij de meer gegoede

Nederlanders, door de geringere financiële armslag. Niet zelden werd een aanzienlijk deel van het weekloon uitgegeven aan drankconsumptie. Het kwam wel vaker voor dat de vader des huizes door alle ellende zijn gezin aan de bedelstaf bracht, met alle gevolgen van dien. Fraai verwoordde de vader van de katholieke drankbestrijding, Alphons Ariëns, de problematiek. Hij typeerde het probleem in navolging van de Belgische staatsman Auguste Beernaert als de ‘geesel der eeuw’. De drankproblematiek groeide uit tot een maatschappelijk probleem dat om een maatschappelijke oplossing vroeg: ‘Het drankmisbruik benevelt het verstand, misleidt den wil, verbittert het gemoed. In de gezinnen brengt het tweedracht, rouw, verarming. Het verwildert de zeden en ondermijnt de openbare tucht. Iedere poging om het drankmisbruik, in oorzaak en gevolgen, tegen te gaan, verdient derhalve toejuiching, vordert steun’ (F. Bolsius, geciteerd in het *Gedenkboek van het Limburgsch Kruisverbond*, 1912).

Vanaf het midden van de negentiende eeuw ontstond in Nederland een bonte verzameling drankbestrijdingsbewegingen. In 1842 werd het eerste nationaal georganiseerde verzet tegen de ‘geesel der eeuw’ zichtbaar door de oprichting van de confessioneel en ideologisch neutrale Nationale Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank. Andere organisaties voor drankweer, op confessionele en ideologische grondslag, volgden snel. Daartoe behoorde ook de katholieke drankbestrijding.

Naast sociale motieven speelden in de drankbestrijding beschavingsmotieven een rol. Het Verlichtingsdenken had met haar dominantie over de menselijke ratio de strijd al eerder aangeboden met onmatigheid. Dronkenschap correspondeerde in steeds mindere mate met het referentiekader en werd steeds meer gezien als afwijkend van wat ‘normaal’ hoorde te zijn, met andere woorden, als een beschavingsstoornis (Van der Stel, 1995). Drankbestrijders geloofden oprecht in de idee dat de samenleving verbeterd kon worden. Men was in de overtuiging dat een betere wereld, mits bepaalde (nieuwe) maatschappelijke misstanden werden verholpen, dichtbij was. Onder dit gesternte ontstonden maatschappelijke bewegingen, die er in eerste aanleg op gericht waren om via een preventieve en correctieve benaderingswijze het kwalijke maatschappelijk verschijnsel van het alcoholisme in te dammen. Daarbij pakte men vooral individuele gevallen aan, maar aan het eind van de negentiende eeuw ontstond een meer moderne drankbestrijding die alcoholisme als volkskwaal zag (en niet louter als individueel probleem), streed voor wettelijke maatregelen en een wetenschappelijke bestudering van het alcoholisme bevorderde.

Katholieke drankbestrijding

Pas aan het einde van de negentiende eeuw kreeg de katholieke drankbestrijding definitief vorm. Eerdere initiatieven leidden weliswaar tot sympathie, maar tot invloedrijke organisatievorming kwam het niet. Deze late organisatievorming kan worden teruggevoerd op een viertal zaken (Dols, 2007). Op de eerste plaats heeft dit te maken gehad met het typische karakter van het Nederlandse katholicisme. Liberale en protestantse initiatieven op het terrein van de drankbestrijding werden door het katholieke volksdeel genegeerd, een karaktertrek die de vermaarde kerkhistoricus Rogier heeft omschreven als ‘omtuinde roomsheid’.

Op de tweede plaats heeft dit te maken met de situatie waarin het Nederlands katholicisme verkeerde. Katholieken konden zich simpelweg niet eerder organiseren doordat er geen kerkelijke infrastructuur was. Pas vanaf 1853 werd immers de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland hersteld. De eerste decennia na 1853 stonden volledig in het teken van bestuurlijke heropbouw. Katholieken zouden nog tot in de twintigste eeuw een achterstand vertonen op maatschappelijk-cultureel gebied. Ook met betrekking tot de drankbestrijding was dat het geval. Voor vernieuwende bewegingen zoals de drankweer had het episcopaat geen energie en tijd. Eerst moest de kerkelijke infrastructuur op poten staan voordat begonnen kon worden met vernieuwende zaken. Maar het episcopaat voelde ook weinig voor vernieuwende experimenten. In Nederland was sprake van een katholicisme van ultramontaanse snit, zeer conservatief en weinig innoverend in sociaal-politiek opzicht en erop gericht om de gelovige uit de handen van het opkomende socialisme te houden.

Ten derde heeft de late organisatie van katholieken hoogstwaarschijnlijk te maken gehad met de grote tolerantie die binnen katholieke kringen, onder het mom van christelijke blijheid, heerste ten aanzien van drankgebruik.

In 1895 kwam de ontwikkeling van de katholieke drankbestrijding in een stroomversnelling terecht. Dit was vooral te danken aan kapelaan Alphons Ariëns, een sociaal hervormer bij uitstek, die ervoor zorgde dat in het industriële Enschede het eerste Kruisverbond werd opgericht. Het Kruisverbond was een plaatselijke vereniging van katholieke mannen boven de zestien jaar. In rap tempo ontstonden ook Mariaverenigingen (voor katholieke vrouwen boven de zestien jaar), St. Annaverenigingen (voor katholieke ouders die beloofden hun kinderen tot aan het twaalfde levensjaar in geheelonthouding op te voeden) en Jongens- en Meisjesbonden (voor de katholieke jeugd van twaalf tot zestien jaar oud; Dols, 2007).

De verenigingen sloten aan bij de ambitie om op een preventieve en correctieve wijze bescherming te bieden tegen het alcoholisme, en wilden uitgroeien tot een substituuut voor de kroeg. Katholieke drankweerverenigingen werden in het algemeen gekenmerkt door een sterke vorm van cultuurkritiek en antimaterialisme. Men zette zich door organisatievorming af tegen de moderne samenleving, tegen het individualisme en het verdwijnen van normen en waarden en tegen het verdwijnen van familie- en buurtverbanden (Dols, 2007). Naast organisatievorming hoopten katholieken door middel van onderwijs de angel uit de drankproblematiek te trekken.

De twee hoofddoelen van de katholieke drankbestrijding waren het bestrijden van alcoholisme en het bevorderen van matigheid, een christelijke hoofddeugd. Ariëns, zag indertijd achter alcoholisme ‘het complex van oorzaken dat tegenwoordig daartoe aanleiding geeft, met name de macht der drinkideeën, der dwingende drinkgewoonten, het wijdvertakte herbergwezen en vooral de honger van het reusachtige kapitaal, dat in den drankhandel gestoken is en op alle wijzen aan hoge rente zoekt te komen’ (Ariëns, z.j.). Drankbestrijders probeerden vooral de leefomstandigheden van alcoholisten te verbeteren en geloofden dat daardoor het probleem zich grotendeels vanzelf zou oplossen. Men bestreed het drankgebruik alleen waar het schade aanrichtte of dreigde aan te richten.

Door middel van de bovenstaande hoofddoelen hoopte men:

1. het alcoholmisbruik aan banden te leggen;
2. de afbreuk aan het zielenheil tegen te gaan;
3. de volksgezondheid, ontwikkeling en welvaart te verbeteren;
4. de onzedelijkheid tegen te gaan, alsmede de criminaliteit;
5. de verwaarlozing van de opvoeding een halt toe te roepen en een oplossing te bieden voor het ongelukkige familieleven en huwelijken;
6. de inzinking van het godsdienstig leven tegen te houden en een geest van wilskracht maar tegelijkertijd van levenseenvoud en soberheid te kweken.

De katholieke drankweer is altijd een matigheidsbeweging geweest. Voor de sterke gelovige was geheelonthouding de beste manier om tot zelfverheffing te komen. Weliswaar trachtte men alle gelovigen tot geheelonthouding te brengen, maar diegenen onder hen die daartoe onvoldoende kracht hadden konden volstaan met afschaffing. Onder afschaffing verstond men onthouding van sterke drank en grote matigheid in het gebruik van gegiste dranken. Geheelonthouding was dus gewenst maar niet verplicht.

Figuur 1 Sobrietas.

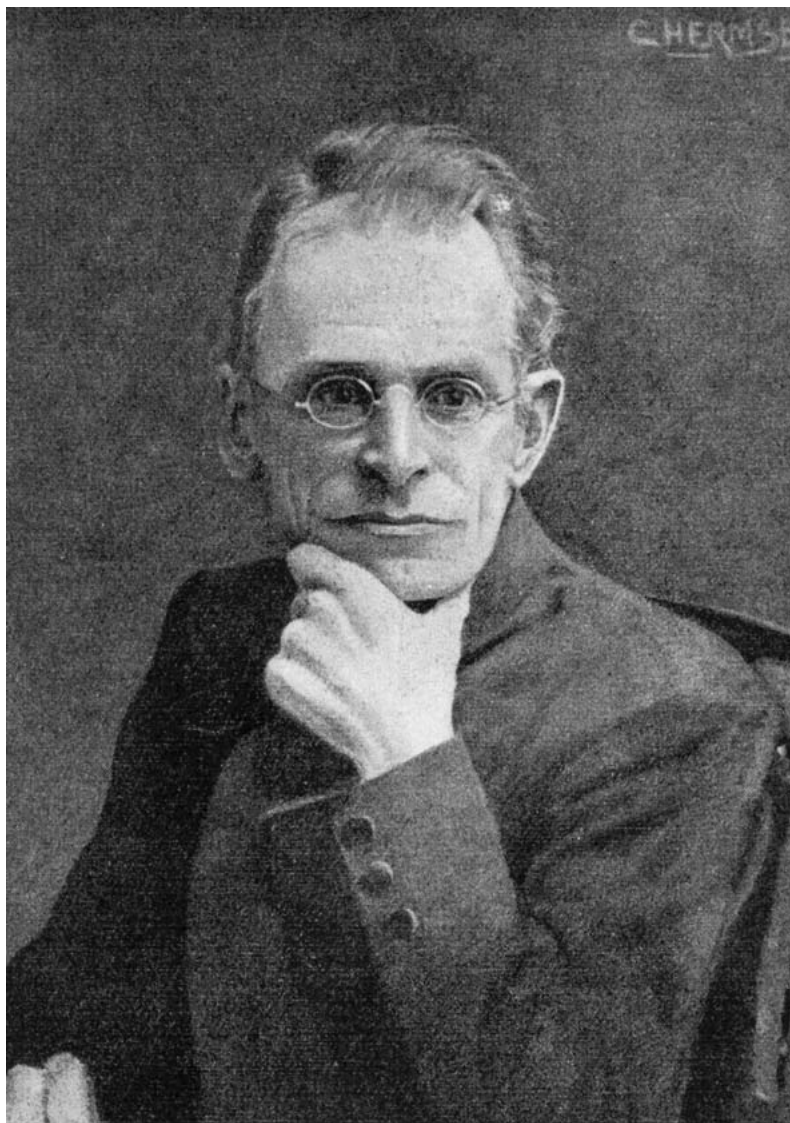
Bij haar visie op een verantwoord omgaan met alcohol baseerde Sobrietas zich op de deugdenleer van de middeleeuwse theoloog en filosoof Thomas van Aquino. Deze onderscheidde drie ‘theologische deugden’ (geloof, hoop en liefde) en vier ‘kardinale deugden’ (dapperheid, wijsheid, rechtvaardigheid en matigheid). Onder matigheid (‘temperantia’) verstond Thomas het vermogen om zodanig met verlangens om te gaan dat het uiteindelijk doel van het menselijk leven - dat hij in theologische termen omschreef als het eeuwige geluk dat gelegen is in de eenheid van de mens met God - bereikt kon worden. Deze kardinale deugd kende vervolgens een onderverdeling in tal van subdeugden als soberheid (‘sobrietas’) en onthouding (‘abstinentia’).

In zijn proefschrift stelt Roemer dat evenwichtigheid een betere vertaling is voor het Latijnse ‘temperantia’ dan matigheid. Dat laatste woord wekt immers een kwantitatieve associatie (‘minderen’), terwijl in het gedachtegoed van Thomas over de deugd van ‘temperantia’ eerder kwalitatieve associaties gewekt worden: met je verlangens omgaan zoals je met een goede vriend omgaat, dat wil zeggen, het midden houdend tussen ‘maar laten gaan’ en ‘afknijpen’ (Roemer 2001).

De vraag waarom katholieke drankbestrijders de strijd tegen ‘Koning Alcohol’ voerden, is voor ons onderwerp - zingeving - interessant. Zij lieten zich namelijk onder meer leiden door dieper liggende sociaal-

christelijke motieven, levensbeschouwelijke zingeving en spiritualiteit (beschavingsmotieven speelden bij katholieken een ondergeschikte rol). Juist door de zinvragen onderscheidde de katholieke drankbestrijding zich van de overige vormen van drankbestrijding. Beschavingsmotieven waren voor katholieke drankbestrijders niet zo belangrijk. De idee van christelijke naastenliefde en solidariteit, barmhartigheid en menslievendheid heeft daarentegen wel vanaf het begin van de katholieke drankweer een belangrijke rol gespeeld (Dols, 2007). De drankproblematiek was een maatschappelijk probleem dat om een maatschappelijke tegenbeweging vroeg, op basis van sociale gerechtigheid. Alphons Ariëns en andere (sociale) voormannen wilden de arbeider ondersteunen bij zijn emancipatie uit de structuren die hem beletten om menselijk en waardig te leven. Men wilde de medemens brengen tot een herwonnen zelfrespect, vertrouwen in eigen kracht en verantwoordelijkheidsbesef. Katholieke drankbestrijders lieten het christelijk geloof dienen als ankerpunt, als een wegwijzer naar een veilige route door het aardse bestaan. Juist deze zaken worden bedoeld met zingeving.

Toen het bij katholieken eenmaal tot organisatievorming was gekomen, ontpopte de katholieke drankbestrijding zich tot een massabeweging, waarbij duizenden Nederlandse katholieken betrokken raakten. Naarmate het einde van de eeuw naderde en in steeds meer plaatsen

Figuur 2. Alphons Ariëns.

in Nederland lokale verenigingen waren gesticht, werd de roep om structuur en coördinatie steeds luider. Aan deze roep werd in 1899 gehoor gegeven; toen werd de coördinerende, nationale organisatie Sobriëtas (Latijn voor nuchterheid) opgericht (Dols, 2007).

De preventieve en correctieve zorg aan alcoholverslaafden bleek in de praktijk echter lang niet altijd te werken. Tot wanhoop van vele katholieke drankbestrijders, want zij wilden de medemens graag helpen weer waardig te leven. Voor dit probleem werd een oplossing bedacht: de inrichting van curatieve zorg aan katholieke alcoholverslaafden.

Curatieve zorg

Chronische alcoholisten bleken onvatbaar voor de bekeerspogingen die werden ondernomen door drankbestrijdingsverenigingen. Geleidelijk aan begonnen

drankbestrijders alcoholisme te zien als een ziekte die niet op een preventieve maar op een curatieve manier behandeld diende te worden. Zo stelde men: ‘De hoofdtherapie van alle alcoholpsychosen is de alcoholonthouding. Een van de krachtigste hulpmiddelen hierbij is het lidmaatschap van een of andere onthoudersvereniging. Vaak echter zijn chronische drinkers te zwak van wil en te gedegenereerd, om aan de voortdurende verleidingen in het dagelijks leven weerstand te bieden. Dan zal het nodig zijn hen een onthoudingskuur te laten ondergaan in speciaal daarvoor ingerichte sanatoriën en klinieken, waar tevens door arbeidstherapie en paedagogische leiding vooral hun wil moet worden gesterkt’ (Schim van der Loeff & Van der Loeff, 1933).

Buiten katholieke kringen was het reddingswerk al eerder in zwang geraakt. In 1891 was een confessioneel en ideologisch neutraal sanatorium opgericht: Hoog Hullen, waar ook katholieken verbleven. De roergangers

Figuur 3.

St. Gerlachus-Sanatorium te Heer. (L.)

van de katholieke matigheidsbeweging drongen echter aan op een eigen katholieke zorginstelling. In jaar 1907 was het zover. In augustus van dat jaar vierde Alphons Ariëns zijn zilveren priesterjubiläum, en naar aanleiding van dit jubileum nam de Mariavereniging van Montfoort het voortouw bij de oprichting van het katholiek fonds voor een sanatorium tot verpleging van dronkzuchtigen. Tijdens het tweede katholieke congres over de bestrijding van alcoholisme, dat in 1907 te Nijmegen was georganiseerd, bood men de jubilerende priester-drankbestrijder een bedrag van elfduizend gulden aan voor het fonds, dat zijn naam zou gaan dragen.

Hiermee begon de actieve betrokkenheid vanuit de katholieke zuil op de curatieve zorg aan alcoholverslaafden. Het werk van het Dr. Ariënsfonds, dat in 1919 werd omgedoopt tot de Dr. Ariënsvereniging tot Bevordering van het Herstel van Alcoholisten, bestreken een breed terrein: van verpleging in een rustoord en gezinsverpleging en nazorg tot de oprichting van consultatiebureaus en correspondentschappen. Zingeving speelde bij deze vorm van drankbestrijding een nog grotere rol dan bij de preventieve: 'Is de drankbestrijding uit louter natuurlijke redenen, om de bloot natuurlijke verheffing van den mens uit de drankellende en de drankverlaging ondernemen, reeds een voortreffelijk werk - onberekenbaar hoger staat de drankbestrijding, als zij om een bovennatuurlijk doel, om hoger en eeuwig leven en door de bovennatuurlijke middelen 'n karakter krijgt dat de natuur oneindig voorbijstreeft' (zie Van Berkel, z.j.).

Een belangrijke ijveraar voor en promotor van het 'eigen' katholieke reddingswerk was de kapucijner pater Idefonsus (Gerardus Kraan). Volgens hem was het zinloos katholieken te behandelen in sanatoria die niet van katholieke snit waren. Daar kon immers het katholieke

element van levensbeschouwelijke zingeving en vorming niet centraal staan. Het eerste sanatorium voor de verpleging van katholieke dronkzuchtigen, het St. Gerlachus-sanatorium, werd in augustus 1916 geopend in het Limburgse Heer (nabij Maastricht). De Dr. Ariënsvereniging zou zich in toenemende mate gaan richten op de 'ont-aarde, bijna hopeloos dronkzuchtigen' terwijl de Kruisverbonden de zorg voor de minder ernstig verslaafden op zich namen. Voor de verpleging van dronkzuchtige vrouwen bestond vanaf 1925 ook een gelegenheid: het St. Catharinahuis te Zwolle.

In de verschillende sanatoria die in de loop der tijd ontstonden, konden chronische alcoholisten tot rust en bezinning komen. Een combinatie van arbeid, godsdienstbeleving en ontspanning moest hiervoor zorgen. Sanatoria lagen meestal in een bosrijke, rustgevende omgeving. De duur van het verblijf was afhankelijk van de mate van verslaving. Na verblijf in een sanatorium kon de ex-verslaafde gelouterd terugkeren in de maatschappij, zonder een gevaar te zijn voor zichzelf en zijn medemens.

Tot besluit

Drankproblematiek is zonder meer aanwezig geweest in geïndustrialiseerde gebieden, zoals Twente, waar de industriële revolutie tot heel wat maatschappelijke ellende leidde. De problematiek was dus deels onderdeel van de historische realiteit. Maar deels was de drankproblematiek, zoals Van der Stel (1995) laat zien, ook een sociale constructie, die niet zozeer voortkwam uit de historische realiteit als wel uit een beschavingsideaal. Een toonaangevende geleerde in dit verband was

Norbert Elias, die in 1939 in *Über den Prozess der Zivilisation* zijn beschavingstheorie uit de doeken deed (Elias, 1990). Het is in dit licht goed mogelijk dat de drankproblematiek door drankbestrijders groter werd voorgesteld dan ze in werkelijkheid was. In deze context wordt ook wel gesproken van de 'mythe van de drankellende'. Beeld en verbeelding zijn moeilijk van elkaar te scheiden. Hoe de historische realiteit er werkelijk heeft uitgezien, blijft dan ook vooralsnog een open vraag.

Wat we wel zeker weten, is dat de katholieke drankbestrijding heeft bestaan, een vorm van drankbestrijding die zich duidelijk onderscheidde van andere vormen door het centrale element van levensbeschouwelijke zingeving en spiritualiteit, toegespitst op de christelijke leer. Deze levensbeschouwelijke zingeving en spiritualiteit gingen na de overgang naar de twintigste eeuw een steeds belangrijkere rol spelen binnen de katholieke zorg aan alcoholverslaafden. In de loop der tijd zijn deze levensbeschouwelijke zingeving en spiritualiteit vervaagd als gevolg van deconfessionalisering en een verzakelijking van de zorgsector.

De vraag kan gesteld worden of hiermee iets essentieels is weggevallen. Juist zingeving en spiritualiteit kunnen een mens sterker en waardiger maken, antwoord geven op zinvragen en zo leiden tot de gewenste uitweg uit diepe dalen. Wellicht kan een herbezinning op de oorspronkelijke idealen van de katholieke drankbestrijdingsbeweging nu, tegen de achtergrond van de

deconfessionaliserende trend in de samenleving, de zorg voor alcoholverslaafden verrijken.

Literatuur

- Ariëns, A. (z.j.). Wat wij willen. In *De R.K. drankbestrijding in Nederland* (pp. 19-25). Den Bosch: Sobriëtas.
- Berkel, E. van (z.j.). De toekomst in! In *De R.K. drankbestrijding in Nederland* (pp. 76-80). Den Bosch: Sobriëtas.
- Dols, C. (2007). *De geesel der eeuw. Katholieke drankbestrijding in Nederland, 1852-1945*. Zaltbommel: Aprilis.
- Dols, C. (in voorbereiding). *Sta op, mijn Roomsche volk! Een geschiedenis van Sobriëtas en het Sobriëtaswerk, 1895-1995*.
- Elias, N. (1939/1990). Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken (2e dr.). Utrecht: Het Spectrum.
- Haw, J. (1912). *Koning Alcohol. Een oproep tegen den strijd tegen den erfvijand*. Maastricht: Sobriëtas.
- Janse, M. (2007). *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Limburgse Mariabond (1912). *Gedenkboek van het Limburgsch Kruisverbond*. Roermond: Limburgse Mariabond.
- Roemer, J. (2001). *Evenwichtig alcoholgebruik. Een theoretische en empirische exploratie van alcoholeducatie in een ethisch en religieus kader*. Kampen: Kok.
- Schim-van der Loeff, H., & Loeff, J. van der (1933). *Zielszieken en hunne verpleging*. Roermond: Roman.
- Staak, C. van der, Schippers, G., & Hoogduin, C. (1995). *Wie doet er nog aan alcoholzorg?* Nijmegen: Beta Boeken.
- Stel, J. van der (1995). *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland: een historisch-sociologische studie*. Hilversum: Verloren.